

Лозова О.М. Семантика поняття «земля» в етнічній свідомості українців // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей/ АПН України, Інститут соціальної та політичної психології.– К.: Міленіум, 2007.– Вип. 17 (20).– С.267-274.

О.М. Лозова

СЕМАНТИКА ПОНЯТТЯ „ЗЕМЛЯ” В ЕТНІЧНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Анотація. Стаття містить аналіз сучасної проблематики в галузі етнічної свідомості. Запропоновано новий підхід до вивчення перцепції знакових феноменів етнічної свідомості, який будується на засадах етнічної психології, психосемантики та психосеміотики.

Ключові слова: етнічна свідомість, психосемантика, етнокультура, етнічний знак, земля.

СЕМАНТИКА ПОНЯТИЯ "ЗЕМЛЯ" В ЭТНИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ УКРАИНЦЕВ

Аннотация. Статья содержит анализ проблематики в области современного этнического сознания. Предложен новый подход к изучению перцепции знаковых феноменов этнического сознания, основывающийся на началах этнической психологии, психосемантики и психосеміотики.

Ключевые слова: этническое сознание, психосемантика, этнокультура, этнический знак, земля.

O.Lozaova

Semantics of the Concept of "the Land" in the Ethnic Consciousness of the Ukrainians

Summary. The article explores the current state of ethnic consciousness. A new approach in studying of perception of ethnic symbol's in modern consciousness, based on psychological, psychosemantical and psychosemiotical methods, was propos.

Key word's: ethnic consciousness, psychosemantical, ethnic symbol, land.

До ознак, за якими людина асоціює себе з етносом, перш за все, належить її уявлення про рідну землю. Почуття батьківщини, споконвічний зв'язок з конкретною землею становлять аксіому народної моральної свідомості. У першу чергу це пов'язане із захистом своєї землі від збройних зазіхань. Епічні герої, що втілюють моральний ідеал будь-якого народу, - це воїни, моральні якості котрих мисляться як додаток до основної: любові до рідної землі.

Етнологи та етнографи наголошують на територіальному факторі як важливій підставі для формування етносу, його соціально-культурної цілісності. Не випадково в культурі будь-якого етносу територія його розселення (земля) сакралізується та наділяється в етнічній свідомості характеристиками типу: рідна, батьківщина. Територія виступає засадничою етнічною цінністю, оскільки зумовлює тип господарської діяльності, і, відповідно, основні риси взаємодії та взаємовідносин людей.

М.М. Бахтін, вирізняючи окремі типи ідилії (любовно-пасторальну, землеробно-трудова, ремісничо-трудова, сімейну) звертає увагу перш за все на органічну прикріпленість, „прирощеність життя і його подій до місця - до рідної країни з усіма її куточками, до рідних гір, рідних полів, ріки й лісу, до рідного будинку. Ідилічне життя і її події невіддільні від цього конкретного просторового куточка, де жили батьки й діди, будуть жити діти й онуки. Просторовий світ цей обмежений і самодостатній, не зв'язаний істотно з іншими місцями, з іншим світом. Єдність життя поколінь (взагалі життя людей) в ідилії в більшості випадків істотно визначається єдністю місця, віковою прикріпленістю життя поколінь до одного місця, від якого це життя у всіх його подіях невіддільне”, - пише автор [1 ,с.45].

Будучи біологічним суб'єктом, людина, окрім відомих функцій життєзабезпечення, реалізує функцію орієнтувальну та регуляторну. Предметний світ даний нам не в предметах споглядання, а в предметах потреб, отже перцепція у сфері біологічного споживання є вже не індиферентною, а вибірковою (корисність / некорисність).

Оскільки ландшафтно-кліматичні умови генези етносів різняться між собою, то етнічні спільноти вибудовують біологічну поведінку, виходячи з початково несхожих якостей довкілля. Біологи у даному випадку воліють говорити про людську популяцію: „Члени популяції (...) біологічно об'єднуються тим, що проживають у відокремленому районі, говорять певною мовою, утворюють певну етнічну одиницю (націю або плем'я) або культову громаду” [2, с. 167]. Дж. Харрісон з колегами пропонують підхід до порівняльного вивчення популяцій, який будується на врахуванні фактору кліматичних умов їх проживання, фактору харчування та патогенних факторів. Перший з них заданий об'єктивно-історично; другий формується з урахуванням природно-кліматичних умов проживання та традиційного для етносу типу господарювання; третій, суто біологічний фактор, нами розглядатися не буде.

Осілий або кочовий спосіб життя робить специфічним самий склад мислення етносу. Якщо осілі народи зв'язують свою ідентичність із землею, то на цій ідеї ґрунтується їхній патріотизм, працьовитість і колективізм, то у кочових народів ті ж моральні принципи спираються в першу чергу на кривну єдність роду. У нерозривному зв'язку з життям громади на землі перебуває також ідея працелюбства. Представники українського та російського етносів є нащадками племен, що сформувалися в географічному ареалі лісостепу помірного поясу, багатому на чорнозем, низькотрав'я та фауну. Це й спричинило переважно землеробський спосіб життя корінного населення і відповідні до цього способу виробництва традиції харчування. Аграрний спосіб виробництва нерозривно пов'язаний із природними циклами, тому не дивно, що половина всіх традиційних свят і обрядів носить календарний характер, спрямований на встановлення магічного союзу з природою в ім'я кращого врожаю, приплоду й т.п.

Російська філософська думка в роботах М.О. Бердяєва, К.М. Леонтьєва, інших мислителів намагається осягнути феномен землі у термінології «пейзажу душі». Говорячи про безмежність російських просторів і снігів, М.О. Бердяєв вбачає в цих географічних ознаках умову формування російської душі. Філософ неодноразово відзначав, що "пейзаж душі" російської людини нагадує пейзаж тієї

землі, на якій вона формувалася: та ж неосязність, відсутність яких-небудь меж, спрямованість у нескінченне. “Російська душа забита широчінню, вона не бачить меж, і ця безмежність не звільняє, а поневолює її. І духовна енергія російської людини ввійшла в середину, у споглядання, у душевність (...)” [3, с. 63]. Почуття беспорядної неспроможності оволодіти навколишнім обширом не сприяло виробленню в російській людині самодисципліни та самодіяльності. Звідси – російське уповання на владу, російські лінощі, недостатність ініціативи, безвідповідальність, одним словом, безформний “слов’янський хаос” [там же, с. 64].

Етнічна знакова система має коріння у прадавній історії слов’ян. Так, язичницька знаковість *землі* проглядається в орнаменті, що прикрашає житло, начиння, одяг: тут символи землі, солярні знаки, зображення домашніх тварин, символи дощу та засіяного поля, рухоме сонце і “хляби небесные”, розташовані за логікою древньої світобудовної моделі. Просторова дискретність світу праслов’ян відома з часів трипільської культури: тут є земля (без підземного світу), “середнє” небо зі світилами та “верхнє” небо з запасами води.

Персоніфікацією землі також є образ Великої матері, богині прапрадідів сучасних українців: за І.Я. Франком, головним архетипом українського несвідомого є архетип „доброї землі” – „великої матері”. Спільне життя людей на плодючій землі відбилося у несвідомому, закріпивши установки неагресивності, ніжної та м’якої сприйнятливості, доброї первинності матриархату. Але українську екзекутивність, за твердженням Б. Цимбалістого, відрізняє й специфічна активність української жінки, яка замінює чоловікові усіх – сестру, любов, матір, а сама земля для українця – це, в першу чергу, ненька, мати [4].

Яким же чином зовнішній світ формує внутрішній образ світу, притаманний етнофорові? Відповідно з поглядами однієї із засновників психосемантики О.Ю. Артем’євої, перцептивний світ людини в цілому, як і образи сприймання, модальний [5]. Якщо відстежити генезис суб’єктивних семантик, то до перцептивного світу можна віднести предсенси (як щось, що перетворює образи в уявлення) і системи перцептивних ознак. Усвідомлюється перцептивний світ як безліч упорядкованих у просторі й часі об’єктів, що рухаються, включаючи й тіло реципієнта.

Звідси, можна вважати експериментально доведеною реальність, передбачену в працях багатьох філософів, реальність того, що в етнічній культурі знаходить своє відображення просторово-часова модель світу даного народу. Так, Г.Д. Гачев специфіку російського національного образу світу визначає графемою витягнутого в горизонтальній площині еліпса, болгарського - у вигляді заокругленого внутрішнього простору будинку, киргизького - у формі відкритого простору, що переривається локальним простором приміщення [6].

Уважається також, що народний танець є "абрисом етнічної моделі простору" [7, с.226]. Національний живопис, на думку Г.В.Ф. Гегеля, "різнобічно виявляє дух народу, тому що саме він практично не обмежений в предметі, а манера зображення більш вільна й варіативна. Він здатен зберегти тілесне лице духу, але разом з тим і зобразити його зосередженість у собі, самовираження народу" [8, с. 286]. Як пише С.Л. Удовик, за розвитком живопису можна простежити розвиток ментальності певного етносу [9, с. 174-179].

Хід і результати експерименту.

З метою верифікації гіпотези про різний ступінь збереженості етнічної компоненти в понятті „земля” було проведено експеримент, у якому взяли участь 194 особи (116 жінок і 78 чоловіків віком від 18 до 38 років), усі – етнічні українці. Експериментальні групи були сформовані за віковим принципом: перша об'єднала респондентів 18-25 років, друга – 26-38 років. Експеримент із застосуванням модифікованого варіанту етнічного семантичного диференціала та вільного асоціативного експерименту був проведений відповідно до стандартних для цих методів інструкцій.

В асоціативному експерименті були виділені такі групи слів-асоціатів.

Земля «біологічне»: *грунт (7), родючість (7) чорна (5), квіти (4), повітря (2), чорнозем (2), урожай (5), ліс (2), зелена (2), озеро (2), природа (2), дерева (2), сонце (4), птаха (2), хмари (2), хліб (2), швидка, вода, все живе, жменя, гори, грунт, мерзла, зелень, джерело, листя, місцевість, мокра, море, м'яка, населена живими організмами, город, шар, плоди, поле, приносить урожай, ріка, риба, сад, снопи, суха, урожай, хлібородна, квітуча, хробаки, яблуко.*

Земля «фізичне» і «макросоціальне» – планета (19), космос (4), кругла (4), всесвіт (2), блакитна (2), люди (7), нації (2), небо (4), тепла (4), велика (2,) вода (3), звірі, (2) холодна (2), атмосфера, велика блакитно-зелена куля, а навколо все чорне, страшні війни, всесвітня, глобус, блакитна куля, зелена планета, земна куля, континент, космічний простір, культури, Місяць, Марс, материк, багатолюдна, багатонаціональна, океан, вісь, планета сонячної системи, країни, цивілізація, що називає себе людством, Юпітер.

Досить репрезентативна тут і група лексем, що перебувають у парафрастичному зв'язку зі словом-стимулом. Такі реакції являють собою іменники, утворені від інших частин мови – субстантиви, – що видає їхню вторинність стосовно конкретних атрибутів об'єкта. Міра такої вторинності означування може пролягати від простого порівняння до метафори (як ознаки історичного міфу) і охоплювати всі форми тропізму. Для нашого дослідження ці елементи цінні як індикатори або історичного міфу, або новітнього міфу, що тільки формується.

Земля «субстантивно-метафоричне» – годувальниця (6), щастя (2), основа (2), спокій (2), безмежна (2), безмежність, благодать для всього живого, жертва, жива оболонка, загадка, джерело життя, любов, матінка, мати, неминучість, нещасна мати, опора, просторове бачення, сила, твердиня, твердінь.

Земля «генетичне» – Україна (4), рідна (8), Батьківщина (5), Вітчизна (2), багатостраждальна, народ, патріот, село.

Земля «речове» і «міфологічне» у модифікації «престижно-демонстративне» – власність (2), будинок (2), володіння, гордість, гроші, землевласники.

Далі наводиться факторне відображення семантичного простору поняття земля, виявленого методом семантичного диференціала. Факторизація даних відбувалася на основі програми SPSS 12.0, установлення власних значень факторів проводилося за допомогою методу знаходження головних компонентів.

Перший, біполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 25.9%) представлений такими шкалами з факторним навантаженням: гордий (0.823), благородний (0.769), розумний (0.758), добрий (0.744), чесний (0.722), досвідчений (0.696), міцний (0.695), дружній (0.660), мужній (0.609), веселий (0.571), красивий

(0.529). Протилежний полюс фактора складають шкали: відкритий (-0.686), енергійний (-0.667), сміливий (-0.639), правильний (-0.522), зрозумілий (-0.515). Семантика даного, очевидно оцінного фактора, описується дихотомією понять *Чесноти-закритість*.

Другий, біполярний, фактор, що пояснює 10.6 % дисперсії, склали конструкти: український (-0.658) та досвідчений (0.589), що відображає таку деталь суб'єктивної оцінки досліджуваних, як *Чужий досвід*.

Третій, біполярний, фактор (9.9 % дисперсії) утворюється семантикою шкал: могутній (0.742), великий (0.648), протилежний полюс – молодий (-0.586), в яких відбилася якість *Сила, стійкість у часі*.

Четвертий, уніполярний, фактор (7.2 % дисперсії) увібрав у себе конструкти: вільний (-0.727), простий (-0.624), великий (-0.506). Фактор імпліцитно містить в собі таку якість як *Несвобода*.

П'ятий фактор (6.9 % дисперсії): близький (0.734), єдиний (0.622). Фактор може тлумачитись як втілення семантики рідного, а в більш вузькому контексті – *Рідність*.

В амбівалентній семантиці першого фактору зрозумілий емоційний позитив сполучається з тенденцією відторгнення поняття як чогось пасивного, незрозумілого і, за даними четвертого фактора, невірного. Сучасне поняття *земля* не втрачає ознак рідності, але в ньому розмитий компонент етнічності, про що свідчить змістове наповнення другого фактору. Очевидно, і досі залишається актуальною давня культурна ламентация з приводу життя українців “на рідній, не своїй землі”.

Обговорення результатів. Як бачимо, семантична канва категорії *земля* багатолика: *чесноти-закритість чужий досвід, сила, стійкість у часі, несвобода, рідність, «біологічне», «фізичне», «макросоціальне», «субстантивно-метафоричне», «генетичне», «речове» і «міфологічне»* у модифікації *«престижно-демонстративне»*. Життєво-біологічне, годуюче начало (рослинно-землеробський рівень) сполучається тут з новітнім глобалістським міфом ідеальної планети й причетності кожного до неї завдяки володінню частиною спільного цілого –

Батьківщиною («генетичне») або землею як власністю («престижно-демонстративне»). *Земля* також є більш чи менш частотним асоціатом до стимулів: *життя, народ, хліб, сім'я, жінка, мати*.

Дивовижно схожий за семантичною структурою з поняттям *земля* інший символ добробуту – *хліб*, але, на противагу цій схожості, *хліб* зберігає ознаку етнічності, яка подається в емоційно позитивному контексті затишку, задоволення, домашності та близькості.

Насамкінець, порівняємо семантику аналізованої універсалії з точки зору збереженості в них етнічної складової. Виконане в 2006 році під нашим керівництвом дипломне дослідження А.О. Варави містить результати факторного аналізу сприймання поняття *земля* досліджуваними студентського віку. Уніфікованість застосованих методів дала можливість порівняти результати цього дослідження з нашими. Тік, досліджувані 18-25 років показали наявність у своїй смисловій сфері таких факторів, як: *Позитивна самодостатність добра, Ясність етнічно свого, Слабкість та Нерозуміння, пов'язане з віком*.

Респонденти обох вікових груп до оцінки поняття підходять зважено: категорія *земля* згадується в контексті безсумнівно етнічних понять. Емоційно позитивне ставлення дозволяє трактувати оцінене так поняття як наближене до полюсу “свій”. Вікові відмінності в психосемантиці понять-універсалій полягають у помітно вищій категоричності юнацької вікової групи щодо атрибуції етнічного в понятті *земля*.

Висновки.

Сприймання українським етносом категорії *земля* як цілковито позитивної категорії добра детерміновано чинниками геоісторичної обумовленості. Однак здебільшого тут немає ототожнення себе з етнічною територією, землею, на якій історично проживали українці. На нашу думку, це зумовлено соціально-історичними обставинами життя українського народу, який довгий період свого історичного розвитку не мав власної державності, існував на периферійною складовою частина інших етнічних спільнот (атрибуція в термінах *несвободи* та *закритості* в досліджуваних старшої групи). Менша частина молодих українців

виявилися більш етнічно свідомими, і безпосередньо відносять категорію *земля* до етнічно свого, розуміючи свою етнічну приналежність до споконвічно українського.

Можна припустити, що історичні події етногенезу та взаємодії етносу з сусідами стали причиною усвідомлення *нерозуміння* та *слабкості* категорії *земля* у свідомості сучасних українців. Отже, стереотипні твердження про прив'язаність українця до власної землі мають місце у ментальності молодих представників українського етносу, у той час як старші його представники надають більш серйозного значення *землі* як етнонаціональній території. Семантика *землі* в сучасній свідомості, як і раніше, пов'язана з категоріями *народження і життя* (біологічне), *соціальної діяльності та престижності*. Частково збереглася й семантика *безсмертного*, у контексті патріотичних почуттів до рідної землі.

Література.

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. - М.: Художественная литература, 1975.- 235 с.
2. Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж. Биология человека. - М.: Мир, 1979, - 611 с.
3. Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
4. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. Зб. - К.: Фенікс, 1992.- С.87-89.
5. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. - М.: Наука; Смысл.-1999.-350 с.
6. Гачев Г.Д. Европейские образы пространства и времени // Культура, человек и картина мира.- М., 1987.-С.198-227.
7. Гачев Г.Д. Европейские образы пространства и времени.-М.,1996.
8. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. М.: Искусство, 1968. –Т.1
9. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефлбук, К.: Ваклер, 2002. – 461 с.